

DOI: 10.31648/pw.6458

YURI ZEMSKYI / ЮРІЙ ЗЕМСЬКИЙ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8085-0977>

Khmelnytskyi National University

OLEKSANDR TRYGUB / ОЛЕКСАНДР ТРИГУБ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0610-1702>

Petro Mohyla Black Sea National University

ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМА У РОСІЙСЬКІЙ КОНСЕРВАТИВНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

The Polish problem in Russian conservative political thought in mid-19th century

КЛЮЧОВІ СЛОВА: польська шляхта, польське селянство, російська політика, соціальні реформи, проросійське «перевиховання»

KEYWORDS: Polish gentry, Polish peasantry, Russian politics, social reforms, pro-Russian “re-education”

ABSTRACT: Liberal reforms of Tsar Alexander II after Russia's defeat in the Crimean War gave the Poles great hopes for satisfying their state-building aspirations. Russians also demanded reformation of all spheres of life of the empire. But from the middle of 1862, the Russian press succeeded to rouse pro-imperial sentiments among the Russian public, using anti-Polish rhetoric. This so-called “Polish threat” became a means of mobilizing Russians to defend their «motherland», which was identical in their understanding to the concept of empire. Reputable Russian publicists stated the conviction that allowing the Poles to create a state is equivalent to provoking a collapse of the Russian state. Thus, the Poles should be left in the Russian Empire, but at the same time, they should become Slavs again, that is, to “awake” in them the specific Slavic culture they had lost, becoming Catholics and cultivating their gentry noble values. Polish peasantry was considered being the basis of the «re-education» of Polish society, and, according to the Russians, preserved a specific Slavic identity, therefore had allegedly “pro-Russian” sentiments that only need to be supported with the correct reforms.

Проблеми історії ХІХ ст. й зокрема польсько-російські відносини, а також російська імперська політика у Польщі, постійно перебувають у колі уваги на сторінках часопису «Przegląd Wschodnioeuropejski». Найбільш дотичною до проблеми, що тут пропонується розглянути, була стаття М. Вольневіча присвячена аналізу сильних і слабких сторін Російської імперії у трактуванні організаторами та діячами Січневого повстання (Wolniewicz 2013). А також

стаття В. Яворського щодо діяльності російських громадських організацій у Королівстві Польським після 1861 р. до Першої світової війни. Що, власне, також охоплює період російських асимілятивних зусиль у Польщі після останнього повстання (Jaworski 2014).

Суттєвим привнесенням кращого розуміння російської політики у Польщі є також увага до чільних політиків і громадських діячів, що реалізували інтереси імперії. Цьому присвячена публікація А. Радун щодо таких імперіалістів як Муравйов і Катков (Радун 2011). Не менш важливим є також розгляд спадщини й акценти до яких вдавалася російська історіографія щодо вивчення вказаного періоду (Аржакова 2017). Й цілою серією статей слушно розглядається важлива проблема жертв імперської російської політики, зокрема доля тих поляків, котрі опинилися у Сибірському засланні (Шайдуров 2012; 2014; Shaidurov 2017).

Отже цілком слушно, у контексті існуючих напрацювань, виглядає продовжити розгляд подій і наслідків Січневого повстання 1863 р., адже вони стали справжнім струсом для влади Російської імперії, проте вони ж дозволили самодержавству вийти з політичної кризи (котра тяглася після програшу в Кримській війні 1856 р.) не лише без втрат, але й із неабияким досвідом управлінських маніпуляцій підданими. Саме у ході цього повстання царат спромігся традиційні для себе (і майже, зазвичай, виняткові) репресивні заходи у політиці поєднати з оперттям на патріотичну активність вірнопідданої «громадськості». Інакше кажучи, імперській владі, до традиційного станово-ієрархічного оперття на привілейовані верстви вдалося тоді додати застосування політичних технологій, котрі спонукали появі серед усіх верств росіян національно-консолідуючих настроїв.

Нагадаймо, що події Кримської війни 1853-1856 рр. сформували у російському суспільстві значну недовіру до самодержавства як політичної системи та породили невдоволення чиновницьким всевладдям, що склалося в імперії. Серед освіченої громадськості тоді активно поширювалися ідеї щодо необхідності докорінного реформування Росії. Але усі ці претензії до власної влади, що з'явилися у другій половині 1850-х років і циркулювали приблизно до середини 1862 року, рішуче були поглинуті антипольськими настроями, котрі пропагувалися вірнопідданою російською публіцистикою, у міру наближення до початку збройного повстання у Варшаві в січні 1863 р.

Власне, освічена громадськість, яка щойно мала так багато претензій до імперської влади, усі їх ніби забула, пробачила, зняла з розгляду, бо імперія «заговорила» з росіянами мовою «Вітчизни, яка у небезпеці», імперія апелювала до патріотичних почуттів і, цим самим, «мобілізувала» їх на захист Росії. Царату легко вдалося нагадати росіянам, що поняття «вітчизна» та «імперія» є для них тотожними, а тому претензії поляків на відродження

власної держави є зазіханням на «священну» недоторканість кордонів Російської імперії.

Якраз влітку 1862 р., коли у Петербурзі відбувалися традиційні для цієї пори року пожежі, вони співпали із поширенням радикальних листівок «Молода Росія» та «Великорос», що закликали до «кривавої війни з існуючим ладом» (Прокламации 1906, 126-130, 133). Й російська проурядова преса вдало пов'язала не лише ці події, але також прив'язала їх до демонстрацій, маніфестацій, сутичок з військами і, навіть, вбивств, що вже відбувалися на той час на вулицях Варшави. Таким чином у петербурзьких пожежах були звинувачені міфічні «революціонери-нігілісти», котрі хочуть довести стан справ у Росії до того, що коїться у Польщі. Усе це звісно справило враження на російську громадськість й уже навіть найліберальніші її представники не заперечували проти владних дій із приборкання «революційних загроз» (Лемке 1904, 156). Під цим впливом і відбулося згортання самодержавством усіх ліберальних поступок і пробудження серед росіян проімперських настроїв. А за рік, у червні 1863 р., один із провідних ідеологів слов'янофільства І. Аксаков констатував:

Поляки вже виявили та продовжують виявляти нам величезні послуги [...] патріотизмом, ніби пожежею охоплено усе наше суспільство; усе напружилось; усі, у випадку війни готові принести на вівтар вітчизни і життя, і статки (Аксаков 1886, 100).

Отож, словами та діями «патріотично»-національно-російського забарвлення самодержавству вдалося не лише прихилити на свій бік російську громадськість, але й очолити її. Таким чином, відбулася проімперська націоналізація свідомості росіян, тобто на певний час росіяни усвідомили себе «нацією». (Говоримо «на певний час», бо станово-ієрархічну диференціацію російського суспільства та необмеженість влади самодержця ніхто не скасовував, а отже таке суспільство може лише уявляти себе нацією, але воно у жодному разі не є нею.)

Дієвим і зручним засобом «мобілізації» росіян, власне засобом проімперської націоналізації їхньої свідомості, стала тоді політика демонізації поляків. У російській публіцистиці було створено своєрідний жупел – загрозливий образ поляка, котрий нібито є завжди «підступним, улесливим, самозакоханим», тобто «ворогом», який «заважає» проведенню «прогресивних реформ», що відбуваються на теренах вітчизни, завдячуючи «турботам царя» про свій народ. «Поляк зображувався у російській публіцистиці як втілення смерті, мертвяк, упир, труп – ворог російської нації», – пише сучасний російський дослідник М. Долбілов (див. Мильчина 2001, 452). На доказ сказаного, мото-рошній взірць-приклад такої публіцистики навів барон Б. Нольде. У травні

1863 р. у слов'янофільській газеті «День», ще один із очільників та ідеологів слов'янофільства Ю. Самарін писав:

Із густого лісу пробирається до села банда бунтівників. Попереду всіх їде ксьондз. Не більше години тому він, можливо, приносив на вівтарі безкровну жертву. В одній його руці залишився хрест, а в іншій..., щоб ви думали? Чи це не Петрів меч, чи не символ це духовної влади? Ні [...] в руках служителя латинської церкви шестиствольний револьвер. Де не проймає слово, там візьме куля і проб'є наскрізь неподатливий переконанням череп, байдуже чи він чоловічий, чи жіночий. Перед судом церкви адже всі рівні (цит. за: Нольде 1978, 151).

Отже серед росіян поширювалися найбрутальніші звинувачення на адресу поляків, їх характеризували найганебнішими рисами, аж до безглуздя. Сучасна російська дослідниця С. Фалькович пише, що польське свободолюбство та любов до батьківщини трактувалося тоді багато ким із росіян як самовихваляння, самопіднесення, а лицарський запал поляків вважався проявом нерозсудливості, легковажності, хвалькуватості і т. п. (Фалькович 2000, 125). О. Левкієвська (2000, 254) зазначає, що після придушення кожного з польських повстань XIX ст. у російській свідомості реставрувалися старі образи – страждання росіян від польських походів початку XVII ст. Відтак, антипольські репресії тепер сприймалися як справедливі покарання. Тож під впливом політичних обставин у багатьох текстах XIX ст., а особливо у публіцистиці, слово «поляк» вживалося як синонім зрадника, що маскується під патріота, а також як лайливий епітет людини, ворожої до Росії, котра потаємно бажає їй зла. Таким чином, у російській громадській свідомості було сконструйовано агресивно ворожий образ поляка.

А оскільки «ворога» чітко визначено, то вся пропаганда запрацювала спрямовано проти «нього», і вже неважливо було чому він невдоволений, і чого він насправді хотів, важливо, що «все російське суспільство», очолене владою, в єдиному пориві «мобілізувалося» на боротьбу. І навіть згодом, коли поляків було покарано (після розгрому повстання), витворений, загрозливий образ поляка вже не зникав. До нього ж додалися нові «вороги» «єдиної і неділимої вітчизни»: «сепаратисти», «мазепінци» – українці; «кровопівци», «міроєди» – євреї; «немчішки», «антіхристи» – німці; «бусурманє», «нєверниє» мусульмани і т. д. Отже, вороги змінювалися або «старі» доповнювалися «новими», але у Російській імперії продовжував діяти впроваджений із 60-х рр. XIX ст. принцип – імперія націоналізувала свідомість «справжніх руських» для боротьби із ворогами «вітчизни» – імперії.

У числі найбільш активних пропагандистів-захисників інтересів імперії окреме місце зайняв тоді редактор газети «Московські вєдомості» М. Катков. Залякуючи загрозою розчленування вітчизни, він пропагував думку,

що врятувати Росію може лише найжорстокіше придушення Польського повстання (Ревуненков 1957, 246-247). Сучасник тих подій Б. Чичерін у своїх «Спогадах» писав про Каткова:

Ніхто не вмів так сваритися як він. Він робив це з великим успіхом, бо не соромився нічого. У ньому було повністю відсутнє будь-яке сумління, будь-які моральні почуття, і навіть будь-які пристойності. Люди, що себе поважають, перед цим відступали. Немоżliво було вести полеміку з Катковим, не забруднившись. Але на масу російської публіки, яка не звикла до пристойностей і не заглиблювалася у зміст друкованого слова, це діяло тим більше вразливо, що сама вулична лайка виступала в ім'я високих почуттів і потакала суспільним пристрастям (Чичерин 2001, 201).

Вихідною точкою Каткова – писав його біограф С. Неведенський – була думка, що

із відновленням Польщі, Росія втратила б значення великої європейської держави і знову стала б напівєвропейською-напівазіатською державою, якою вона була до Петра Першого. Між тим, значення великої європейської держави є для Росії питанням життя і смерті (Неведенський 1888, 182).

Отже, «польське питання» згуртувало росіян «навколо трону» (оскільки саме від імені самодержця велася боротьба за єдність вітчизни-імперії). Проте, відразу ж постала проблема – як далі жити в одній державі разом з таким «ненадійним» народом? Як запобігти можливим збуренням поляків у подальшому? Проект своєрідної соціальної інженерії, спрямованої на «перевиховання» поляків запропонували в контексті посталих проблем російські націоналісти середини XIX ст. – слов'янофіли. Вони взялися поширювати думку, буцім поляки «зрадили» слов'янству та стали провідниками германізму та католицизму, тобто поширювачами цінностей Західного світу (що тотожно загрози слов'янській цивілізації).

Проте, важливою є та деталь, що у поляках, російські слов'янофіли бачили дуалізм еліти та народу, тобто повну несумісність або навіть різнорідність польської шляхти й аристократії, з одного боку та польського народу (щонайбільше – селянства), з іншого. Слов'янофіли були переконані, що вестернізована польська еліта, як носій шляхетської культури, сформованої лицарською традицією та католицизмом була чужою польському простонароддю – аполітичному та буцімто «проросійськи» орієнтованому. Відтак, місію Росії вони бачили у звільненні поляків від усього Західного (нібито неприродного та ворожого), а водночас – у підтримці, відродженні та розвитку іманентно слов'янської ідентичності, яка «переховується» у польських селянах і яку потрібно лише «розбудити». Інакше кажучи, потрібно було

«реслав'янізувати» польський етнос, замінивши панування ідеалів старошляхетських (які є антиросійськими) у культурному середовищі Польщі на ідеали селянські, буцімто проросійські. Цілу програму методів такої «соціальної інженерії» через реформи – аграрну, шкільну та церковну, запропонував слов'янофіл О. Гільфердинг, творчу спадщину котрого (щодо «польської проблеми») найретельніше дослідив Х. Глембоцький (2005).

Один із найяскравіших теоретиків російського слов'янофілства – Гільфердинг писав, що Росія не може віддати Польщу полякам, бо вони (реалізуючи свої шляхетсько-націоналістичні амбіції) захоплять «російські» західні провінції (йдеться, власне про українське Правобережжя та Білорусь). Проте, так само не можна віддавати Польщу Німеччині або Австрійській імперії, бо це буде зрадою слов'янських інтересів (Гільфердинг 1868, 315). З'єднати Польщу з Росією можна: по-перше, диктатурою (тобто, силовими діями), але її шкідливість вже доведена; по-друге, якимось загальними державними заходами, запровадженнями, тобто реформами. Метою таких реформ повинно стати виведення польського селянства з-під влади шляхетського поміщицтва, а також посилення у польських селян їхньої власної самосвідомості. Лише тоді Росія могла б відмовитися від Польщі, не боячись втратити західні губернії. Для вирішення другого завдання потрібно: 1) дати самостійність польському селянству (причому, не лише політичну незалежність від шляхетства, але й економічну, наділивши селян землею); 2) поширити у Польщі освіту (Гільфердинг 1868, 330-331). Самостійність і самодостатність польського селянства ліквідує польську проблему, бо нейтралізує перевагу шляхетства, яке саме й створює цю проблему; а наука допоможе здолати містично-релігійне несприйняття поляками-католиками росіян-православних, у польському суспільстві (*ibidem*, 358).

Отож, зміст соціальних перетворень, пропонованих Гільфердингом зводився до повного «відірвання» польських селян від культурно-ціннісних впливів польської шляхти та виховання цих самих селян у лояльності і, навіть, любові до російської влади (що було б забезпечено проведенням аграрної реформи, з наданням їм особистої свободи та землі у власність). Водночас, заслуговують на увагу аргументи, якими пояснює Гільфердинг неможливість порозуміння між польською шляхтою та російською владою. По-перше, це неможливо через лицарське самоусвідомлення шляхтою власної гідності. Доказом Гільфердинг наводить спогади російського генерала Паскевича, котрий перед штурмом Варшави у серпні 1831 р., аби не проливати зайвої крові, запропонував її захисникам оголосити умови за яких би вони погодилися здатися. На таку пропозицію була отримана відповідь: «умова лише одна – Польська держава в кордонах 1772 р.» (*ibidem*, 304). А по-друге, польська шляхта нездатна приймати будь-які умови росіян, оскільки не рахує їх рівними собі. Аристократія нездатна змиритися із владою над нею плебеїв. Полякам значно

простіше коритися навіть Пруському поневоленню, адже німці є такими ж (як і поляки) аристократами, проте зовсім інша справа – москалі. Й саме у цьому Гільфердинг бачить головну причину складнощів становища росіян у Польщі (*ibidem*, 335-336).

Не менш ґрунтовний структурний аналіз польської проблеми провів також інший теоретик слов'янофільства – Самарін. Він писав у вересні 1863 р., що, насправді, польське життя складається із трьох, зв'язаних між собою, але різних проблем. У ньому треба бачити: по-перше, поляків як народ, як особливу стихію у групі слов'янських народів; по-друге, Польщу як самостійну державу і, по-третє, полонізм як просвітительське начало, «як презентацію та озброєну пропаганду латинства в середовищі слов'янського світу» (Самарин 1877, 325). Ці поняття цілеспрямовано постійно змішуються між собою та переходять одне в інше. «Вся політика поляків зводиться до того, – пише Самарін, – щоб ці поняття ототожнювати; проте, російська політика має їх роз'єднувати» (*ibidem*, 325).

Поляки мають право на повне культурне самовизначення, право на такий устрій, який би не порушував свободи народного життя в усіх його виявах, розуміючи під цим свободу віросповідання, послугування народною мовою, свободу самобутнього громадського життя і т. п. Однак, Польща як самостійна держава та її відновлення зовсім не є необхідністю, що витікала б із факту існування особливої національності. З російського погляду, вона могла б існувати лише в етнографічних кордонах, проте історично поляки завжди прагнули до непомірного розширення своїх володінь на схід, виправдовуючи це прагнення особливою культурною та релігійно-просвітницькою місією, яка і є суть – полонізмом, за Самаріним.

Полонізм вкрай агресивне культурно-релігійне явище, каже Самарін, і терпіти його шкідливо. Вирішити польську проблему можна буде не раніше повної перемоги над полонізмом і повного його знешкодження, й лише по тому стане можливим говорити про відновлення самостійної польської держави. Тому після придушення польського повстання засобами найрішучіших дій належить «локалізувати політичне питання про Польщу у кордонах Царства Польського» і, «підрізавши в західних губерніях все коріння полонізму», забезпечити перевагу там російської та православної стихії над латинсько-польською. Для цього треба зараз же ліквідувати обов'язкову залежність селян від поміщиків. Коли це станеться, «коли народна стихія стане на ноги і набуде достатньо засобів для самозбереження і саморозвитку – польське політичне питання буде в руках Росії» (*ibidem*, 347-348)

Саме Самаріна сучасники називали чи не єдиним у Росії, хто мав тверезе розуміння польської проблеми, тож не випадково його, разом із князем В. Черкаським та юристом Я. Соловйовим було включено до складу адміністрації у Польщі під керівництвом М. Мілютіна. За рекомендаціями цієї комісії

19 лютого 1864 р. вийшов спеціальний Указ про облаштування селянського побуту в Царстві Польськiм. Запровадженi ним реформи мали за мету максимально задовольнити усi iнтереси польських селян, аби не лише унезалежити iх економiчно, але й остаточно вiдiрвати вiд будь-якого впливу шляхти (Корнилов 1915, 62-64).

За реформою, селяни ставали власниками землi, яку обробляли (Об устройстве 1864, 121-122); замисть чисельних феодальних платежiв, для них залишено було лише один фiксований поземельний податок, до того ж на третину зменшений, у порiвняннi зi сплачуванiм до реформи (*ibidem*, 122, 126); селянська земля могла переходити лише до селян i цим унеможливлувалася скупка селянських земель представниками iнших станiв (*ibidem*, 125); згiдно реформи (за рахунок земель, конфiскованих у повстанської шляхти та церкви), значне число ранiше безземельних селянських родин також отримали землеволодiння (*ibidem*, 123-124). Звiсно, що ця реформа ставила польських селян у значно вигiднiшi умови, аниж iх отримали, зокрема, росiйськi селяни (чи так само українськi, бiлоруськi), що за реформою 1861 р. залишилися у статусi тимчасовозобов'язаних. Але цiлком очевидно, що усi цi пiльги надавалися аби в уявi польських селян створився образ турботливого опiкуна та великого благодiйника – росiйського царя, а водночас – аби посiяти повну недовiру та, навить, зневагу до власної шляхти.

Отже, заходами земельної реформи 1864 року iмперська влада демонструвала польським селянам свою «доброту» та «солiдарнiсть» з ними, а водночас, вдавала боротьбу iз експлуататорами селян – помiщиками-шляхтою. Такими дiями росiйськiй адмiнiстрацiї вдалося досить успiшно нейтралiзувати потенцiйну загрозу всестанового (всенародного) повстання полякiв у боротьбi за власну державу. Адже, вiдновлення польської держави (пiсля реформи 1864 р.) сприймалося у польському селянському середовищi не iнакше як загроза повернення шляхетських порядкiв, тобто ймовiрне повернення панщини. Таким чином, слов'янофiльська iдея, спрямована на розкол польського нацiонального середовища за ознакою станових вiдмiнностей, була цiлком реалiзована. Проте, iдея «перевиховання» польської шляхти у дусi (надуманої росiйськими слов'янофiлами) так званої селянсько-слов'янської, нiбито «проросiйської» духовної культури виявилася повною iлюзiєю. Iмперськi реформатори, протиставляючи польську «народну (чи селянську) стихiю» так званiм «шляхетським iнспiрацiям», не брали до уваги, що польськiй народ не є насправдi, й нездатен стати у майбутньому тотожним народу росiйському. Отож, можна сказати, що iмперськiй владi вдалося виграти битву в боротьбi за Польщу в серединi ХІХ ст., однак вiйну з поляками вони все ж програли, оскiльки попри усi вигоди, отриманi, насправдi, польськими селянами за реформою 1864 р., вже за кiлька десятилiть польське суспiльство вступило у ХХ ст. зi свiдомiстю модерної нацiї.

Бібліографія

- Аксаков, И. С. (1886), Не война, а общественная сила России может решать о польском вопросе. В: Польский вопрос и западно-русское дело. Еврейский вопрос. 1860-1886. Москва, 3, 100-106.
- Аржакова, Л. (2017), Русский историк А. Л. Погодин об истории Польши и польском вопросе. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VIII/2, 35-45.
- Гильфердинг, А. Ф. (1868), Польский вопрос. В: Собрание сочинений Санкт-Петербург. 2, 291-362.
- Глембоцкий, Х. (2005), Александр Гильфердинг и славянофильские проекты изменения национально-культурной идентичности на западных окраинах Российской империи. В: *Ab imperio*. 2, 135-166.
- Корнилов, А. А. (1915), Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX века. Петроград.
- Левкиевская, Е. Е. (2000), Стереотип поляка в русской литературе XIX-XX века. В: *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*. Warszawa, 251-261.
- Лемке, М. (1904), Эпоха цензурных реформ. 1859-1865 годов. Санкт-Петербург.
- Мильчина, В. (2001), О национальной идее без дефиниций и анахронизмов. Круглый стол «Национальная идея в России XIX века». В: *Ab imperio*. 3, 451-466.
- Неведенский, С. (1888), Катков и его время. Санкт-Петербург.
- Нольде, Б. Э. (1978), Юрий Самарин и его время. Париж.
- Радун, А. (2011), М. Муравьев и М. Катков в оптике польской прессы 2-ой половины XIX в. (на основании корпуса архивных материалов 2-ой газетной экспедиции МИД и «Пшеглонда Польского»). В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. 2, 109-119.
- Ревуненков, В. Г. (1957), Польское восстание 1863 г. и Европейская дипломатия. Ленинград. Об устройстве (1864), Об устройстве крестьян Царства Польского. В: Полное собрание законов российской империи. Собрание 1825-1881. 39/1.
- Прокламации 60-х годов (1906). Прокламации 60-х годов. В: Былое. Ростов на-Дону. II, 125-138.
- Самарин, Ю. Ф. (1877), Современный объем Польского вопроса. В: Сочинения в 12 т. Т. 1: Статьи разнородного содержания и по польскому вопросу. Москва, 325-350.
- Фалькович, С. М. (2000), Основные черты польского национального характера в представлениях русских (Эволюция стереотипа). В: *Polacy w oczach Rosjan – Rosjanie w oczach Polaków. Zbiór studiów*. Warszawa, 115-140.
- Чичерин, Б. Н. (2001), Воспоминания. Москва.
- Шайдуrow, В. (2014), О некоторых особенностях Польской общины в Западной Сибири: вторая половина XIX – начало XX в. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. III, 117-128.
- Шайдуrow, В. (2014), Сибирская Полония в первой половине XIX века: особенности формирования и развития. В: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. V/2, 29-40.
- Jaworski, W. (2014), Rosyjskie organizacje społeczne w Królestwie Polskim (1861-1914). W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. V/2, 41-55.
- SHAIUROV, V. (2017), The Siberian Polonia in the second half of the 19th – early 20th century in the Polish historiography. In: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. VIII/1, 11-21
- WOLNIEWICZ, M. (2013), Dialektyka potęgi i słabości, czyli o Rosji imperialnej w propagandzie powstania styczniowego. W: *Przegląd Wschodnioeuropejski*. IV, 25-46.

